

## بررسی روش تفسیر عقلی فلسفی

ابراهیم عبدالله\*

### چکیده

عنوان این تحقیق «تحلیل و روش تفسیر ذهن فلسفی» است بدون شک این موضوع در زندگی اجتماعی ما از اهمیت بالایی برخوردار است و هر موضوعی با تأثیراتی که دارد و زمانی که در آن قرار دارد اهمیت خود را می‌یابد. اگر اثر قابل‌توجه باشد یا در زمانی باشد که نیاز مبرمی به آن وجود داشته باشد، اهمیت خود را برای آن به دست آورده، در غیر این صورت نیست. اگر چنین است، پس آن چیزی که جامعه در هر عصر و زمانی به آن نیاز دارد و آن را می‌طلبد، چه وضعیتی دارد و اهمیت این موضوع در عصر کنونی ما که بحث فلسفه عقلی است، در حال افزایش است.

دین راستینی که محمد آورده، دینی که منبع آن از قرآن و سنت و عقل برهانی است و چنین دین واقعی نمی‌تواند اسباب پیشرفت و انگیزه به‌سوی توسعه و خرد را تشویق نکند، بنابراین پنج نوع را سامان می‌دهد.

روابطی که تمام امکانات زندگی را در خود جای دهد که این روابط عبارت‌اند از: رابطه انسان با پروردگارش، رابطه انسان با خودش، رابطه انسان با سایر هموعان خود و رابطه انسان با سایر موجودات مادی؛ و رابطه انسان با دیگر موجودات زنده نامشهود. بنابراین درمی‌یابیم که دین مبین اسلام دینی است که حامل اهداف متعالی و بلندی است و با یک نظام، بلکه یک نظام یکپارچه، برای فرد از یک‌سو و برای جامعه از سوی دیگر آمده است و این اهداف عبارت‌اند از. اهداف واقع‌بینانه برای زندگی با تکیه بر توانمندی‌های علم و ذهن انسان باهدف درمان آسیب‌های اجتماعی.

کلیدواژه‌ها: روش، تفسیری، عقلی، فلسفی.

## مقدمه

فیلسوفان برای استدلال در تحلیل هستی بر عقل تکیه می‌کنند، استدلال عقلی در آغاز اسلام وجود داشته است و قرآن از آن استفاده کرده و آن را تشویق کرده است. تفسیر متون دینی و حقایق حقوقی مطابق با آرای فلسفی. بهره‌مندی از دلیل و برهان و اتخاذ رویکرد اجتهادی و عقلی در تفسیر، همان چیزی است که مستحق شئون خالق است، از این جهت که حقوق واقعی است که بر آن احاطه نمی‌یابد مگر خالق اشیاء که به آن‌ها حکم نظری داده است. حقوق؛ زیرا او نیازهای همه این امور را می‌داند، چه چیزی برای آن‌ها مفید است و چه چیزی برای آن‌ها مضر است و ذهن متظاهر را پس از اثبات وجود یک اصل حکیمانه که این جهان را ایجاد کرده است، بهترین نظام را اجرا کرد. آفریده شده است تا انسان را بر اساس دستورات این چارچوب کلی و آن اصول جهانی، یعنی بدون انحراف از اصل این دین، روح و هدایت آن، به حد کمال خود برساند؛ و عرصه‌های برجسته پیشرفت و یکپارچگی از دیدگاه اسلام تردیدی نیست که رویکرد عقلانی و برهانی شالوده استوار دین اسلامی حقیقی است، زیرا اگر بینش و ایدئولوژی کیهانی بر مبنای این رویکرد صحیح عقلی بنا نمی‌شد، اعتبار و واقعیت آن فقدان و فقدان آن بود. مشروعیت باطل می‌شد، زیرا دلیل برهانی، راهنمای دین صحیح است که مبانی جهانی آن با احکام لازم عقل موافق است، بنابراین هر دین یا عقیده یا قرائت دینی که اصول و ارکان آن با ذهن شرط‌بندی منافات دارد، چنین است. افسانه‌ای بدون واقعیت و تأمل در متون دینی در قرآن کریم. سنت ناب ما را به مقام والای عقل و اهمیت فوق‌العاده عقل و تدبیر راهنمایی می‌کند و اینکه عقل در دین ذاتی است و از آن جدایی‌ناپذیر است و برای کسی که عقل ندارد هیچ دینی وجود ندارد و این عقل است. فرشته رجحان در میان مردم و مبنای تکلیف شرعی و آن عقل باطنی است چنانکه رسول خدا فرمودند انبیاء حجت ظاهرند. بنابراین، ذهن فلسفی در سایر علوم توانمند است.

## روش

بهره‌مندی از ابزار و منابع ویژه‌ای در تفسیر قرآن است که از طریق آن‌ها می‌توان معنا و مقصود آیه را روشن کرد و به نتایج شخصی رسید. به عبارت دیگر: چگونگی آشکارسازی و استخراج معانی و مقاصد آیات قرآن کریم همان چیزی است که شما آن را رویکرد تفسیری می‌نامید. (ابن منظور، ۱۳۷۸، ۵۱۴ - ۷۵).

### تفسیر

آشکار ساختن ابهام در جملات و کلمات قرآنی و روشن ساختن مقاصد و مقاصد آن‌هاست. به عبارت دیگر: مقصود از تفسیر، روشن ساختن منظور از آیات قرآن و روشن ساختن معنای جدی آن بر اساس قواعد زبان عربی و مبانی عقلی گفتگو است. (همان ۷۴).

### گرایش

مراد از گرایش در اینجا نفوذ عقاید دینی، کلام، گرایش‌های نوین و روش‌های تألیف تفسیری است که بر اساس عقاید، نیازها، ذوق و تخصص مفسر شکل می‌گیرد (همان ۷۶).

### روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن

تعیین رویکرد صحیح تفسیری موضوع خود را در بین موضوع دارد و آگاهی از رویکردها و روندهای تفسیری برای هر مفسری ضروری است. نگاهی به تاریخ مفسران و مفسران گویای این حقیقت است و آن این است که مفسرانی که رویکرد خاصی به تفسیر داشتند بیش از دیگران موفق بوده و آثار ارزشمندی خلق کرده‌اند.

### الف) ماهیت قرآن

قرآن کریم در طول بیست و سه سال در موضوعات مختلف نازل شده است، از جمله آیاتی که به یکدیگر پیوند خورده‌اند، یعنی برخی آیات دیگر را تبیین و روشن می‌کند، بنابراین تفسیر کامل و صحیح نیست. مگر اینکه آیات دیگر و قرآن مورد توجه قرار نگیرد، ناسخ خاص مقید است، از این رو، فهم و تفسیر آیات و کلمات قرآن مورد توجه قرار نمی‌گیرد، مانند هر کتاب دیگری، مستلزم بررسی آیات دیگر است که در نظر گرفته شده است و از این‌جا این رویکرد به تفسیر (تفسیر قرآن به قرآن) ظاهر شد و رسول از اهل بیت از این روش تفسیری استفاده کردند و ما را به استفاده از آن راهنمایی کردند.

### ب) تکیه بر عقاید و عقاید شخصی

برخی از افراد، البته به دلیل نظرات شخصی و هوس‌های روانی خود و یا برای دفاع از یک آموزه خاص بدون توجه به قرائن نقلی و عقلی، به تفسیر قرآن تمایل داشتند. این نوع تفسیر را «تفسیر به رأی» می‌نامیدند، زیرا به تدریج حالتی نظام‌مند به خود گرفت و روایات بر وجوب و نهی از فرورفتن در آن تأکید داشتند (اصفهانی، ۱۴۳۱: ۲۴).

### ج) گرایش‌های مدرن مترجمان

یکی از عوامل مؤثر در پیدایش گرایش‌های تفسیری، میل، نیاز و ضرورت زمانی مترجم است، مثلاً مترجم ممکن است در کشوری زندگی کند که فضای جنگ با اسرائیل وجود دارد، بنابراین تفسیر او حالتی پرشور به خود می‌گیرد؛ و شخصیت جهادی و یا در کشوری زندگی کند که نیاز به مسائل اخلاقی، اخلاقی و تربیتی لازم باشد. سپس این مسائل به تفسیر او رنگ خاصی می‌بخشد و مفسر برای رفع مشکلات اجتماعی و تربیتی به سمت وسوی اجتماعی می‌رود (مانند تفسیر «در ظل القرآن» سید قطب و تفسیر او. کتاب «نمونه» آیت‌الله مکارم الشیرازی).

### آراء در مورد تفسیر قرآن توسط قرآن

علم تفسیر - که از مهم‌ترین علوم اسلامی به شمار می‌رود - مانند سایر علوم شامل سه چیز است که عبارت‌اند از: اول: موضوع علم تفسیر که خود قرآن کریم است. دوم: هدف علم تفسیر که فهم و تبیین مفاهیم و مقاصد قرآن است سوم: روش تفسیر که چگونگی آشکار ساختن معانی و مقاصد آیات قرآن است. یک استفاده از روش در هر علمی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. زیرا علم روش صحیحی است و بهره‌مندی از آن انسان را به هدف معرفت می‌رساند. درحالی‌که عدم بهره‌مندی از رویکرد صحیح، یا خطا در آن، منجر به دور شدن از این هدف می‌شود.

### ۱. علامه طباطبایی

علامه طباطبایی در مقدمه تفسیر المیزان (بعد از مقصود از مطالبات در تفسیر قرآن) فرموده است و آن به یکی از این دو راه است که یکی این است: اینکه ما به صورت علمی و فلسفی جستجو کنیم؛ و یا در غیر این صورت برای مسئله‌ای از موضوعی که آیه به آن می‌پردازد تا زمانی که در مسئله بر حق بایستیم، آیه را بیاوریم و بر آن استناد کنیم، این روشی است که مورد تائید تحقیقات نظری است، اما قرآن این کار را می‌کند. همان‌طور که می‌دانید آن را تائید نمی‌کنید. دوم این‌که قرآن را با قرآن تفسیر کنیم و با تدبیر در آنچه در همان قرآن سفارش شده است، معنای آیه را از همتایانش روشن کنیم و معانی را بشناسیم و با ویژگی‌هایی که آیات می‌دهد. سپس به عنوان شاهد آیاتی استناد کرد که خداوند متعال می‌فرماید: «تَبَيَّنَّا لَكُلِّ شَيْءٍ رَأْيَ حَمَايَتِ از این رویکرد، قرآن تبیین همه چیز است، پس چگونه ممکن است توضیحی برای خود نباشد؟ (النحل، ۸۹).

## ۲. آیت الله معرفت

پس از آنکه شیخ محمد هادی به این علم اشاره کرد که بهترین راه برای تبیین قرآن، خود قرآن است. آنچه درجایی مبهم و در جای دیگر روشن است، به طوری که یکی از آن ها به نسبت اخلاقی یا لفظی با دیگری متناوب می شود، مثلاً با آیات مربوط به شب قدر و فرمود از مجموع می توان فهمید. آیاتی که قرآن کریم در شب مبارکی که همان شب قدر در ماه رمضان است نازل شده است.

## ۳. استاد عمید الزنجانی

یکی از تفاسیر جدیدی که در عصر حاضر رواج یافته است، تفسیر قرآن به قرآن و استخراج معانی آیه از عنوان آیات مشابه دیگر است که در مضمون و موضوع مشابه یا نزدیک به آن است.

### نظریات بحث در مورد تفسیر قرآن توسط قرآن

افرادی که نظر خود را در مورد تفسیر قرآن به وسیله قرآن بیان می کردند یا تعریفی از آن ارائه می کردند، معمولاً به انواع خاصی از این رویکرد تفسیری اشاره می کردند، مثلاً علامه طباطبایی و استاد زنجانی به دو مورد اشاره کردند. اقسام بهره مندی از آیات متشابه و آیت الله معرفت نیز به دو نوع اشاره کرده است.

## ۱. رویکرد تفسیر عقلانی و اجتهادی

مراد از آن، رویکرد اجتهادی مبتنی بر احکام قطعی عقلی در تبیین معانی قرآن، تدبیر در مفاد آن و تدبیر در دلالت بیان آن است؛ اما در مورد میزان اعتبار عقل برای استنباط حکمی یا راه منتهی به علم و یا لغو این دو قوه بین مسلمانان اختلاف شد. امامیه و معتزله عقل را راهی می دانستند که به معرفت قطعی، آگاهی از قضاوت و راه رسیدن به آن منتهی می شود، اما اصلاً به حکم عقل نرفتند (نصیری، ۱۹۴۵: ۲۱۶)

علما در حلال بودن یا نبودن آن اختلاف نظر داشتند. رویکرد در تفسیر که هر گروه شواهدی را ذکر می کند که مؤید نظر خود باشد و بیان این شواهد به صورت جامع و بدون هیچ گونه تمایزی بین هر دو بخش تفسیر عقلی ((استفاده از دلیل برهانی و استفاده از اجتهادی)) آمده است. اثبات جواز استفاده از عقل در فهم آیات و آیات و استنباط از آن ها و اثبات امکان فهم قرآن است.

## ۲. شواهد اقتدار موافق هستند

این همان چیزی است که من به عنوان یهودی تصویر کردم و با ما اختلاف است و حاصل تدبر و تدبر در آیات خداوند چیزی ممکن است تعبیر عقلی شود و شکوه آن نخواهد بود. (زنجان، ۱۳۷۴: ۲۳۵)

### الف) قرآن

قرآن کریم به آن توجه زیادی دارد و مردم را به تعقل و تدبر در آیات خود دعوت می‌کند، بلکه کسانی را که در قرآن تدبر نمی‌کنند مذمت می‌کند و اگر عقل نزد خداوند متعال هیچ احترام و منزلتی ندارد. این سخنرانی و حق تعالی فرمود: «لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (انبیاء، ۱۰) وقال الله تعالى: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف، آیه ۲) وقوله تعالى: «أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد، آیه ۲۴).

### ب) روایت

عقل در روایات جایگاه ویژه‌ای دارد و در آن‌ها جایگاه ممتازی دارد و از امام کاظم روایت شده که فرمود: ای هشام خداوند دو دلیل دارد: حجت ظاهری و حجت پنهان. برای ظاهر، رسولان و انبیاء و امامان هستند و اما پنهان، عقول است.» (همان/۳۵۲) پس اگر عقل حجت باطنی است، چیزی است که انسان آن را درک می‌کند و به آن حکم قطعی می‌دهد. باید برای انسان حجت باشد و باید از آن پیروی کرد و گرنه حجت بی‌معنا می‌شود. توجه داشته باشید که استفاده از برهان عقل از دو جنبه حاصل می‌شود: ذهن انسان به عنوان نیروی ادراک و استدلال عمل می‌کند و منافع و مضرات و هزینه‌ها را می‌شناسد و برای روشن کردن مسیر برای انسان به کار می‌رود. بعد از بلوغ حاصل می‌شود و ملاک تکلیف است و کار این عمل جمع‌آوری دلیل و اهتمام و استنباط است و عقل انسان ممکن است به احکام قطعی برسد و این همان چیزی است که دلیل برهانی از آن یاد می‌شود. این احکام، احکام الهی را آشکار می‌کند و عقل در طول قرآن و سنت، منبع و سرچشمه و نازل کننده آن‌ها است، به گونه‌ای که انسان برای وحی ضروری نیست.

### ج) سیره

برخی از علما این رویکرد را به پیامبر و ائمه اطهار علیهم السلام نسبت داده‌اند که از این روایات در بیانات ائمه علیهم السلام متوجه شده‌ایم که کردار و گفتار معصوم دلالت بر جواز آن به کمترین حد ممکن دارد. علاوه بر آن سیره مستمر مفسران بزرگ مانند شیخ طوسی در التبیان و طبرسی در مجمع البیان.

### (د) روش عقلای

روش عقلای ما در تفسیر فقهی تمسک به معنای ظاهری کلام متکلم، استخراج مقاصد و معانی کلام او با احکام ادبی و دلالت‌های لفظی و قرائن موجود است و شرع نیز مانع از این روش عقلی نشده است؛ و روش جدیدی برای برخورد ابداع نکرد.

### مورد شواهد تائید موافقین

از مجموع این قرائن ثابت می‌کنیم که عقل می‌تواند حجت باشد و ادله عقلی در تفسیر قرآن حجت است، همچنان که اهتمام عقلی در تفسیر نیز لازم است. به عبارت دیگر بهره‌مندی از عقلا. دلیل و اهتمام نه به معنای دوری از رویکردهای دیگر در تفسیر قرآن است و نه باعث می‌شود که از بررسی آیات و روایات معتبر بپرهیزیم، بلکه تفسیر اجتهادی صحیح این است که مفسر فرآیند جمع‌آوری و استنباط را انجام دهد. از یک آیه با بررسی ادله نقلی و عقلی.

### ۱. ادله مخالفین با تفسیر عقلی و اجتهادی

از امام سجاد روایت شده است که فرمود دین خدا به عقول آلوده نمی‌شود پیامبر و ائمه مقام او را رسوا کرده‌اند تفسیر قرآن جایز نیست مگر با روایات صحیح؛ و نص صریح. از اینجا روایت تنها راه رسیدن به مقصود الهی و احکام الهی در دین می‌شود. راه تنها راه انتقال است. بنابراین روش تفسیر عقلانی و اجتهادی راهی است که فقط به نتیجه می‌رسد.

### ۲. مورد شواهد متخلفان

این نوع احادیث در مواجهه با مخالفان اهل بیت علیهم السلام و عدم توجه به ادله نقلی و سخنان معصومین علیهم السلام صادر شده است. کسانی که فاقد شرایط اجتهاد هستند و تفسیر به رأی را چنانکه در حدیث آمده است، با قیاس جعل کرده‌اند و برخی از بزرگان نیز به این امر اشاره کرده‌اند.

### ۳. انواع تفسیر عقلی

با بررسی این رویکرد و بحث در آراء، انواع تفسیر عقلی و اجتهادی را می‌توان یافت و اکنون با ذکر مثال‌هایی به بیان مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم: تقسیم‌بندی اول، همان‌طور که قبلاً اشاره کردیم، تفسیر عقلی به دو معنا به کار می‌رود: تفسیر اجتهاد و تفسیر قرآن با ادله عقلیه.

#### الف) تفسیر اجتهادی

برخی از صاحب‌نظران تفسیر عقلی را مترادف با تفسیر اجتهادی می‌دانند که چیزی جز استفاده از نیروی عقل در جمع‌آوری آیات و روایات و مسائل تفسیری و استنباط عقلی از آن‌ها نیست و این بخش از تفسیر عقلی در مقابل تفسیر اختیاری قرار می‌گیرد و اجتهاد عقلی.

#### ب) بهره‌مندی از عقل برهانی

همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، برخی از صاحب‌نظران، تأویل عقلی را استفاده از دلیل برهانی و دلیل عقلی در تفسیر قرآن می‌دانستند، بدین ترتیب عقل منبعی برای استنباط احکام شرعی و حقایق کتاب آسمانی است.

#### ج) تفسیر تحلیلی

مقصود تفسیری است که مفسر از ترتیب قرآن پیروی می‌کند و یک جمله از آیات یا یک سوره یا کل قرآن را با این الگوی موضوعی توضیح می‌دهد و آنچه را که مربوط به هر آیه است توضیح می‌دهد. مناسبت‌ها و علت نزول موضوعی آن و آنچه مربوط به هر آیه از مناسبت‌های آن و علت نزول آن است و واژگان آن و غیره که به وسیله آن معنای آن مشخص می‌شود و هدف آن در آن چیست را توضیح می‌دهد. ترکیب و نحوه پیوند اهداف آن ذکر شده است. این را می‌توان از طریق تفسیر مصور و تحلیلی بیان کرد، یکی از ویژگی‌های این رویکرد عدم علاقه مفسر به این نوع تفسیر از مطالعه فراوانی در توضیح کلمات، تجزیه و قرائت‌ها و چینش بسته‌های آن‌هاست. از شوخی‌های شیوا و علائم هشداردهنده و کاربرد ادبیات او و هدفش از تفسیر



## ۱. گرایش‌های تفسیری فلسفی

۲.

معنای فلسفی و اصطلاحی این واژه از زمان المنصور و المعثور آغاز شد که آثار یونانی، هندی و فارسی به زبان عربی ترجمه شد و در آن زمان متفکران مسلمان با کتب فلسفی در ایران و نسبت به این فلسفه‌ها واکنش‌های متفاوتی نشان دادند، کسانی بودند که این عقاید را مخالف اسلام می‌دانستند و با آن مخالفت می‌کردند و در پاسخ به آن کتاب‌هایی مانند غزالی و فخر رازی نوشتند. در عصر حاضر، دکتر الذهبی در کتاب التفسیر و مفسرین، این جریان را به شدت مورد انتقاد قرار داده و آن را نوعی تفسیر و بارگذاری آراء بر قرآن می‌داند. (الذهبی، ۱۹۷۶: ۴۱۷).

## ۲. جریان فلسفی مشائیه در تفسیر

۳.

این اصطلاح در فلسفه مشاء، رویکردی است که ریشه در آرای ارسطو دارد. ابن سینا (متوفی ۴۲۸ ه.ق.) یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان این مکتب در میان مسلمانان به شمار می‌رود. او کتاب الشفا را نوشت و در آرای فلسفه است و یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی است که به مباحث تفسیری فلسفه مشاء می‌پردازد. (ایمن، المصری، ۱۲۸-۱۲۳۰)

## ۳. جهت‌گیری فلسفه اشراقی در تفسیر

گرایشی فلسفی است که ریشه آن به مهم‌ترین شخصیت‌های اسلامی در این مکتب فلسفی شیخ شهاب‌الدین سهروردی اندیشه‌های نوافلاطونی و فیلسوفان باستانی ایران بازمی‌گردد. یکی از برجسته‌ترین (۸۷-۵۴۹) است. اهمیت زیادی به مسئله اشراق و شاهدان در فلسفه دارد.

## ۴. جهت حکمت متعالیه در تفسیر

رویکردی ساختگی از فلسفه مشاء و فلسفه اشراق است و ملاصدرای شیرازی (متوفی ۵۰۱۰ ق) را روایتگر این جریان می‌دانند و استعاره السفر در این زمینه مشهور است. فیلسوفان برای فهم آیات قرآن ممکن است از مطالبات فلسفی بهره ببرند، به همین دلیل به جهت کلامی یعنی بهره‌مندی از فلسفه در دفاع از دین نزدیک می‌شوند، همان‌گونه که علامه طباطبایی از پژوهش فلسفی ((علت)) بهره بردند؛ و گفت قرآن علیت را می‌پذیرد و

می‌گوید قرآن علیت عام را می‌پذیرد لذا برای اعجاز توضیح خاصی ارائه کرده است. (همان ۴۴۵).

## نتیجه‌گیری

وجود تأثیر و تأثیر متقابل بین فرد و جامعه در تحقیقات علمی آن‌ها به اثبات رسیده است و اکثر دانشمندان علوم اجتماعی پس از بررسی‌ها، تحقیقات و بررسی‌های عمیق متعدد به این نتیجه رسیده‌اند. فرد به‌طور مطلق تحت تأثیر جامعه نیست و جامعه نیز کاملاً تحت تأثیر فرد نیست، بلکه تأثیر و تأثیر بین آن‌ها متقابل است. سپس درباره تأثیرات هر یک بر دیگری بحث کردیم. مدرنیته یک ایده و فلسفه نظری است که همه جنبه‌های زندگی اعم از اجتماعی، شناختی، صنعتی و غیره را دربرمی‌گیرد و دربرگیرنده آن است، بنابراین مدرنیست‌ها بینشی مخرب از زندگی مردم ارائه می‌دهند که شامل جنبه‌های مختلف آن می‌شود. تکیه عمدتاً بر رویکرد تجربی و حسی در مقابل رویکرد استاندارد.

## منابع

۱. ابوالفضل جمال‌الدین بن مکرم، ابن منظور، لسان العرب، بی شماره، انتشارات حوزه علمیه ۵۵۱۴ ه.
۲. محمدعلی الرضائی الاصفهانی، دروس فی طرق و جریانات تفسیری قرآن، اعراب: قاسم البیضایی، ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و النشر المصطفی (ص)، دوم. چاپ ۱۴۳۱-۱۳۸۹ ق.
۳. عمید زنجانی، عباس علی، مبنی و روش‌های تفسیری، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ چهارم. ۱۹۹۵ میلادی.
۴. نصیری، علی، رابطه متقابل کتاب و سنت، قم، فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶ ش.
۵. الذهبی، محمدحسین، التفسیر و المفسرون، دارالکتب الحدیث، ۱۹۷۶ م.
۶. ابراهیم العطی، انسان فارابی در فلسفه، دارالهادی للطباعة و النشر، مرکز مطالعات فلسفه دین، بغداد، چاپ اول، ۲۰۰۷ م.
۷. ایمن، المصری، ویژگی‌های نظام سیاسی - فلسفی - اسلامی - سکولار، مرکز مطالعات الحدف، ناشر: انتشارات المحبین، چاپ اول ۲۰۱۲ م.

۸. معرفت، محمدهادی، شبهات ورود حول القرآن الکریم، قم، مؤسسه التمهید، ۱۳۸۵ ش، چاپ سوم.
۹. نفسی، شادی، عقل‌گرایی در تفاسیر قرن چهاردهم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش.